

Zamecki, Stefan

Ewolucja chemii w Europie. Raport końcowy

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 44/2, 189-195

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWOLUCJA CHEMII W EUROPIE. RAPORT KOŃCOWY

European Science Foundation, patronująca programowi „*The Evolution of Chemistry in Europe, 1789–1939*”, przesłała na moje ręce dokument w postaci broszury obejmującej 24 strony druku pt. *The Evolution of Chemistry in Europe, 1789–1939. Final report*. Niżej przedstawię treść tego dokumentu.

Na wstępie przypomnę, że European Science Foundation (ESF) jest stowarzyszeniem skupiającym ponad 60 narodowych agencji wspierających podstawowe badania naukowe w ponad 20 krajach Europy. W stowarzyszeniu tym reprezentowane są – jak informuje omawiana broszura – „wszystkie dyscypliny naukowe: nauki fizykalne i inżynierskie, nauki o życiu i środowisku, nauki medyczne, nauki humanistyczne i społeczne”.

Jako raport końcowy, broszura omawia najważniejsze sprawy związane z realizacją wspomnianego programu ESF, czyniąc to w siedmiu paragrafach: 1. *Origins of the project and initial aims*; 2. *Organisation*; 3. *Reports on sections I–IV*; 4. *General evaluation*; 5. *Publicity*; 6. *Budget and timetable*; 7. *Appendix*.

W paragrafie 1 mowa o tym, że program ESF powstał dzięki wspólnym wysiłkom European Science Research Councils oraz ESF Standing Committee for the Humanities. Tak więc, program połączył niejako „dwie kultury” – reprezentowaną przez chemików z reprezentowaną przez historyków – we wspólnym przedsięwzięciu. Kierownictwo programu przypadło Christophowi Meinelowi z Uniwersytetu w Regensburgu (Niemcy). W lutym 1992 r. odbyło się w Strasburgu pierwsze robocze spotkanie organizatorów z udziałem: Dervilli Donnely (University of Leeds), reprezentującej ESF Science Committee; Nino Dazziego (Università di Roma) i Williama R. Shea (Université Louis Pasteur w Strasburgu), reprezentujących ESF Standing Committee for the Humanities; a także sześciu historyków subdziedziny chemii z Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Hiszpanii, Portugalii i Niemiec. Wypracowano wówczas zarys projektu badań oraz powołano Programme Steering Committee, do którego weszli: Christoph Meinel (Chairman), Ferdinando Abbri, Robert G.W. Anderson, Bernadette Bensaude-Vincent, François Caron, Nino Dazzi, Dervilla Donnely, Tore Frängsmyr, Ana Luísa Janeira, David Knight, Helge Kragh, Javier Ordoñez, R.R. Roulet i Isabel Stengers; ESF Scientific Secretary tworzą Gerard Darmon i Antonio Lamarra. Wymienione osoby wywodzą się z następujących krajów: Belgii, Danii, Francji, Hiszpanii, Irlandii, Niemiec, Portugalii, Szwajcarii, Szwecji, Wielkiej Brytanii i Włoch. Już w listopadzie 1992 r. ESF General Assembly zaakceptowało propozycję programu pod nazwą „*The Evolution of Chemistry in Europe, 1789–1939*”, przeznacząc

czteroletni grant w wysokości około 1,9 miliona franków francuskich na jego realizację (por. s.3–4).

W paragrafie 2 mowa o formach organizacyjnych w zakresie realizowania wspomnianego programu ESF. Program ten uruchomiono wraz z obradami konferencji „*The Making of the Chemist: The Social History of a Profession*” (20–22 grudnia 1993 r., Canterbury – por. dalsze uwagi). Realizacji programu podporządkowany był tematyczny podział na sekcje, jak: *Communication in Chemistry* (Section I), *The Making of the Chemist* (Section II), *Laboratories and the Teaching of Chemistry* (Section III), *Strategies of Chemical Industrialisation* (Section IV).

Sekcje te były, w ciągu czterech lat realizowania programu ESF, kierowane przez takich badaczy, jak: (I) Bernadette Bensaude-Vincent (Paryż), Ferdinando Abbri (Florencja), Tore Frängsmyr a później Anders Lundgren (Uppsala); (II) David Knight (Durham) i Helge Kragh (Aarhus); (III) Javier Ordoñez (Madryt) i Ana Luísa Janeira (Lizbona); (IV) Robert Halleux (Liège), Ernst Homburg (Maastricht) i Harm Schröter (Berlin). W działaniu swym kierujący – z upoważnienia Programme Steering Committee – pracami poszczególnych sekcji byli autonomiczni, chociaż niektórzy z nich zasiadali we wspomnianym Komitecie (por. s.24). Warto wspomnieć, że pokłosiem owej autonomicznej działalności kierowników Sekcji I stała się tematyczna konferencja „*Lavoisier in European Context: Negotiating a New Language for Chemistry*” (9–10 maja 1994 r., Paryż). Materiały z tej konferencji zostały opublikowane w postaci książki pod tym samym tytułem pod redakcją Abbriego i Bensaude-Vincent (Canton, 1995). Była to zarazem pierwsza książka opublikowana w ramach realizacji programu ESF „*The Evolution of Chemistry in Europe, 1789–1939*”.

W paragrafie 3 mowa o pracach poszczególnych sekcji (I–IV). Weźmy na początek Sekcję I, która zainicjowała swą działalność wspomnianą wyżej konferencją. W konferencji tej wystąpiło 22 mówców (por. s.21). W opinii autorów omawianej broszury, konferencja ta była innowacyjna z dwóch względów. „Po pierwsze, rozszerzyła naszą wiedzę od takich krajów »centralnych«, jak Francja, Brytania, Niemcy i Hiszpania, którym historycy poświęcili już sporo uwagi, po kraje znajdujące się na krańcach tej wielkiej kontrowersji, takich jak Polska, Portugalia i Meksyk. Tak więc, ważne były sprawy dotyczące centrum *vrs.* peryferie oraz lokalnych stylów. Po drugie, proces dyfuzji naukowej innowacji był postrzegany w nowym świetle. Ujęcia najbardziej tradycyjne postrzegały go jako pasywną recepcję czy asymilację zarówno teorii, jak i praktyki wywodzących się z prac Lavoisiera. Patrząc z tej nowej perspektywy, tak zwana recepcja jest rozumiana jako szereg twórczych odpowiedzi, na które wpływ miały lokalny kontekst i lokalna praktyka chemii, toteż często gdzieś umykały »rewolucyjne«

aspekty nowej chemii. Uniwersalność była zatem osiągnana nie dzięki poddaniu się »lepszej« metodzie, ale wypływała z wielorakich odpowiedzi i adaptacji” (s.6).

Wydaje się, że cytowana syntetyczna opinia dotycząca recepcji osiągnięć Lavoisiera stanowi – by tak rzec – „zrównoważone” ujęcie fragmentu dziejów subdziedziny chemii. Bardziej dociekliwi z pewnością sięgną do monograficznego tomu rocznika „Osiris” (vol. 4 1988) zatytułowanego *The Chemical Revolution. Essays in Reinterpretation*. Edited by Arthur Donovan. Cierpliwe przestudiowanie tego tomu pozwoli na pozbycie się wielu nazbyt uproszczonych opinii, będących od wielu lat w obiegu społecznym.

W ramach Sekcji I odbyła się nadto konferencja „*Chemical Textbooks, 1800–1930*” (15–16 lutego 1996 r., Uppsala) z udziałem 20 mówców. W przeciwieństwie do poprzedniej, uczestnicy tej konferencji nie dysponowali na tyle zaawansowanymi wynikami swych badań w odniesieniu do całej Europy aby pokusić się o ich natychmiastowe publikowanie. Niemniej przygotowano już kompletne bibliografie dotyczące podręczników chemicznych w odniesieniu do Francji, Hiszpanii i Szwecji mogące stanowić podstawę do dalszych badań. Przygotowywany jest, pod redakcją B. Bensaude-Vincent i A. Lundgren, specjalny tom pt. *Communication in Chemistry: Textbooks and Their Audiences, 1789–1939* (por. s.6 –7).

Mnie oczywiście najbardziej zainteresowały prace Sekcji II, gdyż sam uczestniczyłem w jej dwóch spotkaniach (por. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1995 nr 1 s. 212–213; 1995 nr 3 s. 225–226), a mianowicie w Dublinie i Delfach, nawiązując lub kontynuując kontakty z czołowymi historykami subdziedziny chemii w Europie. Niestety, z braku czasu, musiałem zrezygnować ze spotkania w Rzymie, na które byłem zaproszony; nie uczestniczyłem też jeszcze w pierwszej konferencji w Canterbury (por. dalsze uwagi).

Sekcja II powstała – jak twierdzą autorzy broszury – w celu podjęcia problematyki tzw. socjalnej historii chemii (*socjal history of chemistry*), obejmującej procesy profesjonalizacji, kształcenia i robienia karier przez chemików zatrudnionych w akademiach, przemyśle etc. Podjęcie tego eksternalistycznego wątku w ramach badań historyków subdziedziny chemii miało z kolei na celu wytyczenie mapy przebiegu wspomnianych procesów w poszczególnych krajach, ze wskazaniem różnic i podobieństw (por. s. 8).

Ogółem odbyły się cztery konferencje w ramach Sekcji II: „*The Making of the Chemist: The Social History of a Profession*” (20–22 grudnia 1993 r., Canterbury) z udziałem 18 uczestników; „*The Development of Chemistry within National Boundaries*” (17–20 września 1994 r., Dublin) z udziałem 16 uczestników; „*The Making of the Chemist: The Social History of a Profession*” (21–24 maja 1995 r., Delfy) z udziałem 18 uczestników; „*From the First War to the Second War: Social*

and Other Aspects of Chemistry in Europe, 1910–1940” (14–18 września 1996 r., Rzym) z udziałem 26 uczestników.

Nie miejsce tu na szczegółowe omawianie wyników uzyskanych przez uczestników owych czterech konferencji w ramach Sekcji II. Zapewne przyjdzie mi jeszcze o nich wspomnieć w odrębnym, bardziej analitycznie sprofilowanym omówieniu. Dodam, że pokłosiem tych konferencji stała się pięknie wydana książka *The Making of the Chemist. The Social History of Chemistry in Europe, 1789–1914*. Edited by David Knight and Helge Kragh (Cambridge, 1998). Swoje artykuły zamieścili w niej: W.H. Brock, N.M. Brooks, L. Cerruti, A.M.A. da Costa, M. Crosland, U. Fell, K. Gavroly, E. Homburg, D. Knight, H. Kragh, A. Nieto-Galan, G.K. Roberts, C.A. Russell, M. Salkauskas, E. Torracca, G. Vanpaemel, B. Van Tiggelen, W. Wetzel i S. Zamecki. Inne materiały znalazły się w specjalnym numerze periodyku „Centaurus” (vo. 39: 1997 no. 4).

W Sekcji III odbyły się dwie konferencje: „*The Role of Space and Instruments in the Making of Chemistry in Europe, 1789–1939*” (2–3 grudnia 1994 r., Madryt) z udziałem 14 uczestników oraz „*Chemistry Laboratories, Instruments, New Technologies and Education*” (26–27 listopada 1996 r., Lizbona) z udziałem 32 uczestników. Niestety, również z braku czasu, nie mogłem uczestniczyć w drugiej z tych konferencji, chociaż zostałem na nią zaproszony. Pokłosie tych konferencji stanowi książka obejmująca teksty w językach angielskim i portugalskim pt. *Demonstrar ou Manipular? O Laboratório de Química Mineral de Scola Politécnica de Lisboa na sua Época, 1884–1894 / Demonstrate or Manipulate? The Mineral Chemistry Laboratory of the Polytechnic School of Lisbon in Its Age, 1884–1894*, ed. by Ana Luísa Janeira et. al. (Lisbon 1996). W przygotowaniu jest książka *Research Laboratories and the Teaching of Chemistry*, ed. by Christoph Meinel.

Na temat Sekcji IV warto powtórzyć następującą opinię autorów broszury: „To, że Sekcja IV tego programu stała się najbardziej produktywna gdy chodzi o publikacje oraz do pewnego stopnia najbardziej sztuczna gdy chodzi o podejście, odzwierciedla fakt, iż historycy poświęcają ostatnio sporo uwagi historii przemysłu chemicznego. Co więcej, dziedzina ta korzysta w sposób szczególny ze wsparcia ze strony historyków biznesu i gospodarki” (s. 12). W świetle tej uwagi, można by sądzić, że perspektywy rozwijania badań w ramach problematyki Sekcji IV potencjalnie rysują się korzystnie w rozwiniętych krajach Europy.

W ramach Sekcji IV odbyły się cztery konferencje: „*Strategies of Chemical Industrialisation: From Lavoisier to Bessemer, 1789–1856*” (7–8 kwietnia 1994 r., Liège) z udziałem 23 uczestników; „*Strategies of Chemical Industrialisation: From Perkin to Bosch, 1856–1918*” (23–25 maja 1995 r., Maastricht) z udziałem 22 uczestników; „*Natural Dyestuffs and Industrial Culture in Europe, 1750–*

1880” (4–6 stycznia 1996 r., Oxford) z udziałem 22 uczestników; *Determinants in the Evolution of the European Chemical Industry, 1900–1939* (3–4 października 1996 r., Strasbourg) z udziałem 21 uczestników (wymienione na s. 12–14 tytuły konferencji nieco różnią się z tytułami na s. 21, czyli z *Appendixu*, które właśnie podałem).

Poklosiem pierwszej z tych konferencji jest specjalny numer periodyku „Archives Internationales d’Histoire des Sciences” (vol. 46 1996 no. 136), w którym swe artykuły zamieścili kolejno: R. Halleux, A. Nieto-Galan, A.C. Déré i J. Dhombres, P. Bret, L. Dolza, G. J. Emptoz, E. Homburg i J.H. de Vlieger oraz C. Priesner. Wprawdzie nie podano nazwisk redaktorów tego numeru, ale można wnosić, że byli nimi Robert Halleux i Anne-Catherine Bernés. Materiały z drugiej konferencji miały być opublikowane w 1998 r. w książce *Chemical Technology and the Second Industrial Revolution*, ed. by Ernst Homburg, Harm Schröter, Anthony Travis and Robert Halleux (Dordrecht). Materiały z trzeciej z wymienionych konferencji miały być opublikowane w 1998 r. w książce *Natural Duestuffs: An Industrial Culture in Europe*, ed. by Robert Fox and Agusti Nieto-Galan (Canton). Wreszcie materiały z czwartej konferencji miały być opublikowane w 1998 r. w książce *Determinants in the Evolution of the European Chemical Industry: New Technologies, Political Framework, Markets and Companies*, ed. by Anthony Travis, Harm Schröter and Ernst Homburg (Dordrecht) (por. s. 12–14).

W paragrafie 4 przedstawiono ogólną ocenę realizacji programu ESF pod kątem: 1) osiągnięć, 2) niedociągnięć, 3) aspektów strukturalnych. Ocena osiągnięć dokonana została podczas ostatniej konferencji „*The Evolution of Chemistry in Europe: Final Conference*” (17–22 września 1997 r., Delft) z udziałem 50 uczestników. Do osiągnięć zaliczyć można przede wszystkim wymienione wcześniej publikacje. Dalej powstanie sieci badawczej (*research network*) obejmującej „grupę około 120 osób aktywnych w historii chemii, którzy dzielą się doświadczeniem we wspólnej pracy” (s. 16). Mowa tu tylko o badaczach wywodzących się z krajów będących członkami ESF (dokładnie było ich 121), ale oprócz nich w realizacji programu ESF uczestniczyło 14 osób z krajów stowarzyszonych i zamorskich.

Warto przy okazji powtórzyć następującą opinię autorów broszury: „Uderzające było widzieć, jak intensywnie studiowana jest historia chemii w takich miejscach, jak Grecja, Portugalia i Włochy – krajach, które nigdy nie osiągnęłyby obecnego poziomu międzynarodowego uznania gdyby nie program ESF” (s. 16).

Rozważane są, począwszy od lata 1997 r., możliwości połączenia dwóch istniejących periodyków z zakresu historii chemii „w jeden autentycznie europejski periodyk, który przyjmowałby [do druku] artykuły w głównych językach europejskich” (s. 16). Wysuwane są też dalsze projekty zamierzeń badawczych i organizacyjnych ESF zorientowane na wiek XIX a zwłaszcza XX.

Co się tyczy niedociągnięć w realizacji omawianego programu ESF, to autorzy broszury zwracają uwagę przede wszystkim na to, że: 1) mimo silnego wspierania w owym programie badań porównawczych, autentycznie porównawcze badania okazały się być w mniejszości (por. s. 17); 2) na ogół zawiodły wysiłki przyciągnięcia aktywnych zawodowo chemików do tego programu i skierowania ich uwagi na badania w zakresie historii chemii. Mimo tych i innych niedociągnięć, autorzy wyrażają przekonanie, że są już oznaki wskazujące na to, iż naukowe społeczności zaczynają traktować historię nauki (a w jej ramach historię chemii) jako przydatną w uzyskaniu lepszego zrozumienia roli nauki i uczonych we współczesnym świecie (por. s. 18).

Pominę sprawy bardziej szczegółowe, zwłaszcza referowane w paragrafach 5 i 6. Paragraf 7 już częściowo wykorzystałem, omawiając poszczególne konferencje w czterech sekcjach oraz odpowiadające im publikacje. Pozostaje mi jeszcze krótko wypowiedzieć się na temat uczestników owych konferencji. W sumie – powtórzę raz jeszcze – autorzy wymienili ich 135, w tym 121 z krajów będących członkami ESF oraz 14 z krajów stowarzyszonych i zamorskich. Szczegółowych danych dostarcza tabela, skonstruowana w porządku alfabetycznym (por. s. 22). Niżej podaję modyfikację tej tabeli, którą uzyskałem biorąc pod uwagę malejącą liczbę osób uczestniczących w pracach wspomnianych konferencji, nader pouczającą ze względu na możliwe zabiegi dotyczące przyszłej polityki naukowej w zakresie historii subdziedziny chemii. Nowa tabela obejmuje również 25 krajów, jak niżej:

Wielka Brytania	22	Brazylia	2
Niemcy	17	Grecja	2
Portugalia	15	Polska	2
Francja	13	Australia	1
Hiszpania	12	Austria	1
Włochy	12	Czechy	1
Belgia	8	Finlandia	1
USA	7	Irlandia	1
Szwajcaria	4	Izrael	1
Dania	3	Litwa	1
Holandia	3	Meksyk	1
Szwecja	3	Norwegia	1
		Węgry	1

Osobliwe, że w zestawieniu tym wyprzedzają nas takie kraje, wcale nie najbogatsze, jak Portugalia i Hiszpania, nie mówiąc już o *Wielkiej trójce* czyli o Wielkiej Brytanii, Niemczech i Francji. Słabą pociechą jest to, że w realizacji programu

ESF nie brały udziału kraje, w których historia subdziedziny chemii była kiedyś, w odmiennych warunkach politycznych, a mianowicie w ramach sowieckiego imperium, uprawiana w sposób znaczący. Co do udziału Polski w realizacji tego programu, to zaowocował on obecnością dwóch historyków subdziedziny chemii. Wszelako wydaje mi się, że z pożytkiem dla wysiłków European Science Foundation zbliżania poszczególnych narodów na naszym kontynencie byłoby, gdyby także kilku innych polskich historyków subdziedziny chemii wzięło udział w pracach poszczególnych sekcji w ramach programu ESF.

Stefan Zamecki
(Warszawa)

DZIESIĘCIOLECIE OSTSEE-AKADEMIE

We wrześniu 1998 r. minęło dziesięć lat od założenia Ostsee-Akademie w Lübeck-Travemünde, dziesięć lat prac nad problematyką krajów basenu Morza Bałtyckiego. Fakt ten stał się okazją do uroczystego spotkania ludzi związanych z tą instytucją, z jej badaniami, zarówno z terenu Niemiec, jak i spoza ich granic. W ciągu 8 i 9 września uczestnicy sympozjum mieli możliwość zapoznania się z szeregiem wygłoszonych z tej okazji referatów, które następnie ukazały się w tomie pt. *Zehn Jahre Ostsee-Akademie* (Lübeck 1998 ss. 176). Wprowadzeniem do nich były przemówienia: prezesa Akademii dra Philippa von Bismarcka oraz prezydenta RFN prof. dra Romana Herzoga. Uwagę czytelnika przyciąga zwłaszcza wystąpienie ministra sprawiedliwości ze Szlezewiku-Holsztynu – Gerda Waltera. Porzucając zdawkowość okolicznościowych oracji, nie poprzestając na sloganach o dobrym sąsiedztwie, z całą otwartością wykazał złe doświadczenia wyniesione z ostatniej wojny przez narody, które znalazły się w konflikcie z III Rzeszą. Uznanie po jej upadku agend NSDAP za organizacje zbrodnicze stało się podstawą niemieckiej *katharsis*, której niestety, nie doznały narody pozostające pod rządami komunistycznymi. W zasadzie prezentowane przez przedstawicieli polityki i nauki niemieckiej, jak i zagranicznych gości teksty, sprowadzały się do relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi nadbałtyckimi krajami z Niemcami, do historycznych reminiscencji z akcentami dobrych i złych momentów. Ze strony gospodarzy wystąpili: Dietmar Albert, Peter Becher, Manfred Cartens, Günter Friedrich, Herbert Hupka, Ortfried Kotzian, Josef Joachim Menzel, Odo Ratza, Ferdinand Seibt, Helmut Siepenkort, Heide Simonis, Heinz-Adolf Treu, Klaus Ziemer. Wśród referentów zagranicznych znaleźli się: Władysław Bartoszewski i Włodzimierz Borodziej z Warszawy, Antanas Gailius z Wilna, Armands Gutmanis z Rygi, Ahti Jäntti oraz Antti Karppinen z Finlandii, Erik Kergandberg z Dorpatu,